

**TURKIYA RESPUBLIKASI DAVLAT BOSHQARUVIDA SEKULYAR
TAMOYILLANING ASOSLARI****Abdujabborov Anasxon Jaloldin o'g'li***Mustaqil tadqiqotchi**E-mail: abdujabbarovanasxon077@gmail.com**+998911907878*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiya Respublikasi davlat boshqaruvi tizimida sekulyar tamoyilning shakllanishi, uning tarixiy-falsafiy ildizlari hamda huquqiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Usmonli imperiyasi davridan respublika tuzumiga o'tish jarayonida din va davlat munosabatlarining transformatsiyasi, sekulyarizmning konstitutsiyaviy mustahkamlanishi va uning siyosiy-institutsional mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, Turkiya sekulyarizmining o'ziga xos modeli, uning Yevropa sekulyarizmidan farqli jihatlari hamda zamonaviy siyosiy jarayonlardagi roli ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sekulyarizm, davlat boshqaruvi, Turkiya Respublikasi, din va davlat munosabatlari, konstitutsiyaviy tizim.

Аннотация. В статье проводится научный анализ формирования и развития принципа секуляризма в системе государственного управления Турецкой Республики. Рассматриваются историко-политические предпосылки перехода от османской теократической модели к республиканскому светскому государству, а также конституционно-правовые основы секуляризма. Особое внимание уделяется специфике турецкой модели светскости, её институциональным механизмам и отличиям от европейских форм секуляризма.

Ключевые слова: секуляризм, государственное управление, Турецкая Республика, религия и государство, конституционное право.

Annotation. This article provides a scholarly analysis of the foundations of secularism in the state governance system of the Republic of Türkiye. It examines the historical and political transformation from the Ottoman religious order to a modern secular republic, as well as the constitutional and institutional framework of secularism. The study highlights the distinctive characteristics of the Turkish model of secularism and its role in contemporary political governance.

Keywords: secularism, state governance, Republic of Türkiye, religion–state relations, constitutional system

Kirish. Sekulyarizm zamonaviy davlat boshqaruvi tizimlarining muhim konseptual asoslaridan biri bo'lib, u davlat hokimiyati va diniy institutlar o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy-me'yoriy asosda tartibga solishni nazarda tutadi. Turkiya

Respublikasi bu borada o'ziga xos tarixiy tajribaga ega bo'lib, uning sekulyar modeli Sharq va G'arb siyosiy tafakkuri kesishgan nuqtada shakllangan.

Asosiy qism. Usmonli imperiyasi davrida davlat boshqaruvi tizimi asosan islom huquqi – shariat normalari, sulton tomonidan chiqarilgan farmonlar hamda an'anaviy diniy institutlar faoliyatiga tayanib amalga oshirilgan¹. Sulton siyosiy hokimiyatning oliy egasi bo'lish bilan bir qatorda, xalifa sifatida diniy legitimatsiyaga ham ega edi. Shu bois davlat tuzilmasida diniy va siyosiy hokimiyat o'rtasida institutsional chegaralanish deyarli shakllanmagan, boshqaruv mexanizmlari diniy-huquqiy asos bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritgan.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, imperiya ichki inqirozlar va tashqi siyosiy bosimlar ta'sirida modernizatsiya zaruratiga yuz tutdi. Ayniqsa, "Tanzimat" davri (1839-1876) hamda 1856-yilgi "Islahot" farmoni davlat boshqaruvida dunyoviy-huquqiy elementlarning asta-sekin joriy etilishiga zamin yaratdi². Ushbu jarayonda fuqarolik sudlarining tashkil etilishi, ma'muriy boshqaruv tizimining Yevropa tajribalariga moslashtirilishi, shuningdek harbiy, moliyaviy va ta'lim sohalarida diniy institutlarning ta'sir doirasining qisqarishi kuzatildi. Biroq mazkur islohotlar diniy qoidalar tamoyili saqlanib qolgan sharoitda amalga oshirilgani sababli, imperiya doirasida to'laqonli sekulyar davlat qurilishi bosqichiga yetib bormadi.

Mazkur tarixiy jarayonlarda tub burilish Birinchi jahon urushidan keyingi siyosiy o'zgarishlar va milliy ozodlik harakati bilan bog'liq bo'lib, Mustafa Kamol Otaturk rahnamoligida Turkiya Respublikasining barpo etilishi bilan yakunlandi. 1923-yilda respublikaning e'lon qilinishi davlat boshqaruvida yangi siyosiy-falsafiy paradigmaga – milliylik va dunyoviylik tamoyillariga asoslangan tizim shakllanishiga yo'l ochdi.

Sekulyar davlat qurilishining muhim institutsional bosqichi sifatida 1924-yilda xalifalik institutining tugatilishi, Shariat va Avqof vazirligining bekor qilinishi hamda diniy sudlarning yopilishi e'tirof etiladi³. Ushbu qarorlar diniy hokimiyatni siyosiy boshqaruvdan ajratishga qaratilgan ongli va izchil siyosiy strategiyaning ifodasi bo'lib, natijada din davlat boshqaruvida markaziy mavqeni yo'qotdi va asosan ijtimoiy soha doirasida qayta talqin qilina boshladi.

Sekulyar tamoyilning huquqiy jihatdan mustahkamlanishi ham bosqichma-bosqich amalga oshirildi. 1924-yilgi Konstitutsiyada dastlab islom davlat dini sifatida qayd etilgan bo'lsa-da, 1928-yilda mazkur norma olib tashlandi. 1937-yilda esa sekulyarizm ("laiklik") respublikaning asosiy tamoyillaridan biri sifatida konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab qo'yildi⁴. Bugungi kunda amaldagi

¹ Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 254.

² Göle N. Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme. – İstanbul: Metis Yayınları, 1991. – S. 45.

³ Gözaydın İ. Diyanet: Türkiye'de Din ve Siyaset. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2009. – S. 15.

⁴ Mardin Ş. Religion and Social Change in Modern Turkey. – Albany: SUNY Press, 1989. – P. 143.

Konstitutsiyada Turkiya Respublikasi demokratik, huquqiy va sekulyar davlat sifatida ta'riflanadi. Bu norma deklarativ xususiyat bilan cheklanib qolmasdan, davlat boshqaruvi va qonunchilik tizimining umumiy yo'nalishini belgilovchi asosiy prinsip vazifasini bajaradi.

Sekulyar tamoyilning amaliy mexanizmlari diniy institutlarning siyosiy hokimiyatdan institutsional ajratilishi, ta'lim tizimining yagona va dunyoviy asosda davlat nazoratida tashkil etilishi, shuningdek qonunchilik hamda sud tizimining diniy manbalardan mustaqil faoliyat yuritishini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, Turkiya tajribasida din to'liq xususiy sohaga chiqarib yuborilmagan. Aksincha, Din ishlari boshqarmasi (Diyanet) orqali diniy faoliyat muayyan darajada davlat tomonidan muvofiqlashtiriladi. Mazkur holat turk sekulyarizmining qat'iy neytral emas, balki davlat tomonidan tartibga solinadigan o'ziga xos modelini shakllantirgan.

Ilmiy adabiyotlarda ushbu model ko'pincha "nazorat ostidagi sekulyarizm" yoki "davlatga bo'ysundirilgan din" konsepsiyasi orqali izohlanadi. U fransuzcha "laïcité" an'anasidan farqli ravishda, dinni jamiyat hayotidan butunlay siqib chiqarmasdan, uni siyosiy hokimiyatdan qat'iy ajratish va nazorat qilishga yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Bunday yondashuv doirasida diniy institutlarning mustaqil siyosiy subyekt sifatida faoliyat yuritishiga yo'l qo'yilmaydi, dinning siyosiy raqobat vositasiga aylanishi cheklanadi hamda sekulyarizm milliy birlik va davlat yaxlitligini mustahkamlovchi mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy siyosiy jarayonlarda ushbu model atrofida turli bahs-munozaralar mavjud bo'lsa-da, sekulyar tamoyil hanuzgacha Turkiya davlat boshqaruvi tizimining muhim tayanch ustunlaridan biri sifatida saqlanib qolmoqda. U diniy xilma-xillik sharoitida huquqiy barqarorlikni ta'minlash, siyosiy muvozanatni mustahkamlash hamda davlat institutlarining dunyoviy xarakterini saqlab qolishga xizmat qiluvchi fundamental prinsip sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Turkiya Respublikasi davlat boshqaruvida sekulyar tamoyil tarixiy zarurat va siyosiy modernizatsiya mahsuli sifatida shakllangan. U davlatning huquqiy-demokratik rivojini ta'minlashda asosiy ustunlardan biri bo'lib qolmoqda. Turk sekulyarizmi nafaqat din va davlat munosabatlarini tartibga soladi, balki jamiyat barqarorligi va institutsional boshqaruv samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, turk sekulyar modeli zamonaviy siyosiy jarayonlar sharoitida doimiy ravishda qayta talqin qilinib, ijtimoiy ehtiyojlar va siyosiy realiyalar bilan muvofiqlashtirib borilmoqda. Bu holat sekulyarizmning qat'iy va o'zgarmas doktrina emas, balki tarixiy, huquqiy va ijtimoiy omillar ta'sirida rivojlanib boruvchi dinamik tizim ekanini ko'rsatadi. Natijada sekulyar tamoyil Turkiyada nafaqat davlat va din o'rtasidagi muvozanatni saqlash, balki milliy birlik, huquqiy barqarorlik hamda davlat boshqaruvining institutsional uzluksizligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgana adabiyotlar ro'yxati

1. Lewis Bernard. The Emergence of Modern Turkey. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
2. Ahmad Feroz. The Making of Modern Turkey. – London: Routledge, 1993.
3. Heper Metin. State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation. – New York: Palgrave Macmillan, 2007.
4. Göle Nilüfer. Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme. – İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
5. Davison Roderic H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. – Princeton: Princeton University Press, 1963.
6. Gözaydın İhtar. Diyanet: Türkiye’de Din ve Siyaset. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
7. Kili Suna – Gözübüyük, A. Şeref. Türk Anayasa Metinleri (1839–1982). – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
8. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). – Ankara: Resmî Gazete Yayınları. 2. ve 4-moddalar.
9. Mardin Şerif. Religion and Social Change in Modern Turkey. – Albany: SUNY Press, 1989.
10. Kuru Ahmet T. Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.